

ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР И РАЗВОЯТ НА ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА ВЪВ ВИЗАНТИЯ ПРЕЗ 1343–1344 Г.

Гл. ас. д-р Момчил Младенов
(*ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, България*)

TSAR IVAN ALEXANDER AND THE DEVELOPMENT OF THE CIVIL WAR IN BYZANTIUM IN 1343–1344

Ch. Assist. Prof. Dr. Momchil Mladenov
(*“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo*)

Abstract: The paper presents the key moments of the participation of the Bulgarian state in the Civil war in Byzantium. The author emphasizes the information of the Turkish poet Enveri (15th century). He reports that Bulgaria is part of the sacred alliance organized by the Papacy to fight with emirate of Smirna. According to the author, Tsar Ivan Alexander is part of the Christian coalition. His involvement in Byzantine civil war is a consequence of these diplomatic actions.

Keywords: Byzantine civil war of 1341–1347, Bulgaria, Smyrniote crusades, Emir of Aydin.

Основна насока във външната политика на цар Иван Александър през 40-те години на XIV век, представлява неговата намеса във византийската гражданска война, която обхваща периода от 1341 до 1347 г. В настоящите редове насочваме вниманието си към конкретен хронологичен отрязък от конфликта, а именно към 1343–1344 г. Повод за това ни дават отделни сведения в писмените извори, които позволяват да се счита, че по същото време Българското царство става част от по-широка дипломатическа инициатива, осъществена под егидата на папството.

След смъртта на император Андроник III Палеолог през лятото на 1341 г., се поражда условия за избухването на политически и обществен конфликт във византийското общество. Крехкото единство сред регентите на малолетния Йоан V Палеолог е нарушено твърде скоро. Великият доместик на империята и член на регентството, Йоан Кантакузин, заявява претенциите си да играе водеща роля в управлението на държавата. Срещу неговите намерения застават

останалите регенти – патриарх Йоан XIV Калека и императрицата-майка, Анна Савойска, които получават подкрепата на друг водещ държавник – Алексей Апокавк (**Nicol 1996**, 45–54; **Острогорски 1998**, 644–646). Безусловно политическата нестабилност поражда благоприятни перспективи пред съседните страни, главно Сърбия и България, за своеобразна подялба на византийското наследство (**Pirivatrić 2010**, 89–99). Пръв от ситуацията се възползва цар Иван Александър, който още през есента на 1341 г. прави опит да завземе Адрианопол (дн. Одрин) и Димотика, „столицата“ на Кантакузин. Инициативата завършва без успех, защото българската армия търпи частични поражения от византийци и турци и трябва да се съобразява с предстоящата зима. Неблагоприятното стечение на обстоятелствата застава търновския суверен да подпише примирие с Кантакузин и да се изтегли от театъра на военните действия (**Cantacuzenus II**, 179–182; **Йончев 1956**, 70–71). Малко по-късно великият domestik изпраща послания до българския цар и сръбския господар, Стефан Душан. Писмата обаче не достигат до адресатите, защото попадат в ръцете на регентството (**Gregoras II**, 616). Едва ли може да има съмнение, че с въпросните документи е направен неуспешен опит за привличането на България и Сърбия на страната на Кантакузин.

Към дадения момент участието на Българското царство във византийските смутове не може да се окачестви като особено ползотворно. Два от най-важните градове в Югоизточна Тракия – Адрианопол и Димотика, остават в рамките на Византия, а именно тяхното завземане е основната цел на Иван Александър (**Йончев 1985**, 158–160). По всяка вероятност в българския двор гледат на споразумението с Кантакузин, единствено като на временна мярка и повод за отлагане на по-решителни действия. В този момент изглежда, че самозванецът е по-слабата страна в ромейските смутове и разправата с него може да настъпи само след броени месеци. Ако в Константинопол и Търново действително смятат така, то е налице фатално подценяване амбициите, енергията и политическия нюх на общия противник. През пролетта на 1342 г. претендента за върховната власт в Константинопол, спечелва за своята кауза сръбския крал Стефан Душан (**Cantacuzenus II**, 260–273). Повечето области в империята обаче, остават верни на регентския съвет, чийто войски обсаждат Димотика, където се намира Ирина, съпругата на Кантакузин. На нейния зов за помощ, откликва Иван Александър, който изпраща армия с надеждата, че този път ще успее да завземе града. За пореден път кроежите на търновския владетел се провалят. Главна причина за това става идването на Умур паша – владетел на Айдынския бейлик в Мала Азия. Той се оказва най-последователния съюзник на Йоан Кантакузин. Внушителната армия под неговия флаг (29 000 бойци) застава българските военни части да напуснат Тракия (**Cantacuzenus II**, 337–344; **Божилков 1985**, 308; **Маганов 2016**, 59).

Изправен пред една нова сила на Балканите, а именно айдънските турци, Иван Александър явно избира пътя на изчакването. Позицията на пасивен наблюдател не носи очевидни дивиденди, но не крие и рискове от големи загуби. Между другото в търновския двор вероятно възлагат очакванията си на една скромна част от ромейския елит, която условно можем да дефинираме като „българска партия“. Нейни адепти се регистрират, както сред приближените на Кантакузин, така и сред привържениците на императрица Анна Савойска (*Cantacuzenus* II, 154; II, 207). Следвайки контурите на разцеплението във византийското общество, една част от представителите на коментираната група, отказват да признаят прерогативите на регентите, докато другата част отхвърлят амбициите на техния опонент. В крайна сметка, водени от коренно различните мотиви, представителите и на двете течения стигат до мисълта, че е по-добре да признаят върховенството на българския или сръбския владетели, отколкото да се смирят с негативните от тяхна гледна точка перспективи. Разбира се, подобни идеи се лансират от изключително тесен кръг лица, чиято политическа роля не бива да се преувеличава. Но все пак, може би именно въпросното българско „лоби“ подклажда определени очаквания пред търновския цар, че посредством него той ще получи влияние в империята или ще откъсне дял от нейната територия.

Но да се върнем към развоя на гражданската война. Промяната в международните отношения в Източното Средиземноморие на пръв поглед отваря нови перспективи пред българската дипломация. През лятото на 1343 г. папа Климент VI разгръща широка дипломатическа офанзива. Той се обръща с послания към някои от средиземноморските сили, които най-силно страдат от пиратските набези на флота на Умур паша. Инициативата на Светия престол предвижда създаването на коалиция, чиято цел е да се нанесе съкрушителен удар на Айдънския емират. Към идеята се присъединяват Венеция, Кипърското кралство и рицарите от Ордена на Хоспиталиерите, чиято щаб-квартира е на о-в Родос. В крайна сметка изброените сили достигат до формирането на военно-политическа „Свещена лига“, която в духа на кръстоносната идеология и практика е призвана да се бори против турците (*Setton 1976*, 183–188). Особено внимание заслужава факта, че през есента на 1343 г., византийска делегация посещава папата и повдига въпроса за сключването на уния между Константинополската патриаршия и Западната църква. Друга тема на разговорите е хода на подготовката на кръстоносния поход срещу Смирна. Вероятно от ромейска страна е изтъкнато, че в качеството си на съюзник на Кантакузин, Умур паша е също толкова опасен противник за Византия, колкото и за католическите страни в Източното Средиземноморие (*Lemerle 1957*, 182–183; *Setton 1976*, 189; *Жуков 1988*, 32). С оглед ограничените финансови възможности на империята и най-вече липсата на силен флот, ромейската подкрепа за „Свещената лига“ се свежда само до едно измерение – натиск върху Кантакузин и Умур паша

на Балканите. Показателно е също така, че през пролетта на 1343 г. е подписан пореден византийско-венециански договор (**Радић 1993**, 142–144; **Inalcik 1993**, 318), който предполага съществуването на поне известна координация във външната политика на двете страни. Всъщност републиката на Св. Марко е главната светска опора на християнската коалиция и също е ангажирана в осигуряването на дипломатическа подготовка за предстоящата офанзива.

Тук ще нарушим хронологическото изложение на събитията за да обърнем внимание на главното свидетелство, върху което градим концепцията си за българската външна политика през 1343–1344 г. Имаме предвид няколко реда от творческото наследство на османския поет и историк от XV век, Енвери (**Lemerle 1957**, pass.). В своята поема посветена на Умур паша, той говори за очертаната по-горе християнска коалиция от 1343–1345 г., със следния стих:

*Албанец и българин, елин и франк
за битка свещена сдружиха се пак.
При папата пратиха хора със сан –
разкриха делата на този тиран*

(**Гюзелев 2014**, 591).

По отношение на нашата средновековна история цитирания стих предоставя информация, която за съжаление не е потвърдена от друг писмен източник и освен това е фиксирана цял век по-късно. Следователно данните на Енвери за осветляване на фактите от 40-те години на XIV век, определено имат второстепенен характер. Ние обаче ще обърнем малко повече внимание на предадените по-горе строфи. За обосноваване на тази линия на разсъждения можем да изтъкнем поне два главни аргумента. На първо място, очевидно поета се основава на изгубен днес по-ранен текст, съставен още през XIV век. На второ място, виждаме, че цитираното известие като цяло потвърждава информацията от редица първостепенни извори за участниците във „Свещената лига“ от 1343–1345 г. Ето защо считаме, че има достатъчно основания да погледнем „под лупа“ стиха на Енвери. Да започнем с ясната и сигурна информация, която се потвърждава и от други писмени източници. Едва ли можем да се съмняваме, че с названието „франк“, творецът визира католическите средиземноморски сили, включени в похода срещу Айдынския емират (Венеция, Кипърското кралство и ордена на Хоспиталиерите). Присъствието на „елин“ в цитираните редове, по същество е още един аргумент, за въвличането и на Византия в усилията за изграждане на единен християнски фронт. Интересно е, че сред изброените от турския автор персонажи фигурира и енигматичен „албанец“. През 40-те години на XIV век политическият живот в албанските земи се диктува от няколко могъщи фамилии (**Матанов 2004**, 192). Те обаче трудно могат да бъдат приети за значим фактор в международните отношения на Балканите и във Средиземноморието. В такъв

случай вероятно сме изправени пред грешка на Енвери, който в случая говори за албанци, но всъщност има предвид друг балкански народ – сърбите. Не е излишно да напомним, че точно в периода от 1343 до 1347 г., крал Стефан Душан овладява значителна част от албанските земи, което намира отражение и в неговата официална титла. В редица документи от същото време той вече се подписва и като „владетел на Албания“ (Матанов 2002, 357). А именно през 1343 г. сръбският крал се нарежда сред враговете на Кантакузин и респективно на Умур паша. В такъв случай остава неясно защо Енвери не говори директно за сърби, а експонира името на албанците? Вероятно отговора се крие в един характерен момент от епохата на самия поет – средата и втората половина на XV век, когато албанците се прочуват със съпротивата си срещу османците. Ето защо автора счита, че и през предходното столетие те играят значима роля в политиката на Балканите. Естествено това са само част от възможните решения по отношение споменаването на албанците в занимаващия ни текст.

За нас най-голям интерес представлява твърдението на Енвери за участието и на „българин“ в християнската коалиция. Буквалния прочит навежда на очевидния извод, че България е част от „Свещената лига“ на папа Климент VI. И тук се изправяме пред главния проблем, който вече засегнахме, а именно изолирания характер на свидетелството и неговата по-късна дата. Обстоятелства, които подхранват съмненията за директни контакти между Търново и Апостолическия престол към 1343 г. (Гюзелев 2009, 223). Действително преки преговори между България и папството едва ли се водят. Но въвличането на цар Иван Александър в общия антитурски фронт, централно място, в който заема „Свещената лига“, може да е осъществено и с посредничеството на регентите в Константинопол. Именно през призмата на тази възможност можем да интерпретираме обстоятелството, че през пролетта на 1344 г., Българското царство отново са включва във византийската криза. В контекста на тези мисли, считаме за много показателно съвпадението в хода на кръстоносния поход срещу емирата и развоя на гражданската война във Византия, както и участието на България и Сърбия в нея.

И така, на 13 май 1344 г. християнския флот унищожава 52 турски кораба, в близост до бреговете на Света Гора (Атон) (Cantacuzenus II, 422–423; Lemerle 1957, 187–189; Setton 1976, 190). Поражението заставя айдынският емир да се завърне в Мала Азия и Кантакузин остава сам срещу многобройните си врагове. Както казахме, сред последните се нарежда и Стефан Душан, който бърза да се възползва от ситуацията и настъпва в района на Серес (Радић 1993, 141, 143). Същевременно регентите в Константинопол се обръщат за подкрепа към търновския владетел, като му отстъпват девет крепости в Тракия и Родопската област (Цепина, Света Юстина, Филипопол, Кричим, Перистица, Стенимахос, Аетос, Воден и Косник), заедно с намиращите се в тях ромейски гарнизони (Cantacuzenus II, 406; Андреев 1993, 193; Станков 2011, 109). В този акт

можем да видим цената за подкрепата, която се очертава да предостави Иван Александър, срещу Кантакузин и Умур паша. Българския цар установява лагера на войските си до Сливен и изчаква подходящ момент за решително настъпление. Един негов отряд овладява крепостта Иперперакион (дн. с. Перперек, Кърджалийско), но твърде скоро отстъпва под натиска на турските части, оставени на разположение на Кантакузин. Епизода завършва с поредното примирение между търновския суверен и претендента за византийския трон (**Cantacuzenus II**, 426–427; **Овчаров 2017**, 59–62). Същевременно самостоятелния владетел в Родопската област, Момчил, минава на страната на Константинополското регентство. През лятото на 1344 г. той унищожава три кораба от турския флот, закотвен в пристанището на Абдера. От своя страна Алексий Апокавк обсажда разположената на север от Димотика, крепост Емпитий (Питион), където се съхранява „хазната“ на Кантакузин (**Cantacuzenus II**, 428, 436; **Тютюнджиев 2017**, 50). По същото време настъплението на „Свещената лига“ успешно продължава и води до блокирането на Смирна по море и суша (**Cantacuzenus II**, 419–420; **Gregoras II**, 689). В научната литература по въпроса вече е посочено, че под описаните факти, прозират контурите на комбиниран удар срещу великия domestik и турския емир (**Йончев 1985**, 176). Впрочем някои автори стигат и по-далеч като приемат, че на малко по-късен етап между Момчил и Търновския царски двор е сключен съюзен договор, по силата на който България упражнява силно влияние в Родопската област и подстъпите към северния бряг на Егейско море (**Павлов, Тютюнджиев 1995**, 35; **Павлов 2008**, 169–176).

От наша страна ни се иска да акцентираме върху следното: явно действията на цар Иван Александър са синхронизирани не само с балканските страни, но и със средиземноморските сили обединили усилията си срещу Смирна. Освен конкретните данни на Енвери, основание за подобно заключение дава, практически пълното съвпадение на хода на кръстоносния поход срещу емирата и повторното включване на българския владетел в ромейските смутове.

Какви са фактите? През късното лято на 1344 г. Кантакузин отблъсква настъплението на сърбите и привлича на своя страна Момчил. Оказва се обаче, че цар Иван Александър не е изоставил напълно плановете си за намеса в конфликта. Той изпраща войска в помощ на Алексий Апокавк, който този път е решен да шурмува директно Димотика (**Йончев 1985**, 176). Вероятно във въпросния ход на българския цар трябва да видим последователно изпълнение на задълженията за съвместни действия с Константинопол и антитурската „Свещена лига“. За съжаление остава неизвестно как се развиват събитията. Може би за пореден път българската подкрепа за цариградските регенти практически остава неефективна. Показателно е, че момента съвпада със заключителния етап от похода на християнските сили срещу Айдънския емират. На 28 октомври 1344 г. кръстоносците превземат пристанището и предградията на Смирна, след което тяхното настъпление губи темп. В крайна сметка до пълно унищо-

жение на емирата не се достига, но той получава тежък удар и тръгва по пътя на неотклонен упадък (Setton 1976, 191–193; Матанов 1989, 7; Матанов 2016, 60). Вероятно именно това развитие на кампанията заставя Иван Александър да изостави активното си вмешателство във византийската гражданска война. Война, в която Кантакузин все повече се очертава като окончателен победител.

Какви са резултатите от участието на цар Иван Александър във византийската гражданска война през 1343–1344 г.? Без съмнение най-голямо внимание заслужава присъединяването към българската корона на части от Тракия и Родопската област, осъществено през пролетта на 1344 г. В същото време първоначалните намерения за контрол над Адрианопол и Димотика са осуетени, което говори за ограничените възможности на Българското царство за трайно териториално разширение. Особено в изконни ромейски земи, където има по-големи и силно укрепени градове. Едно сравнение с действията на Стефан Душан, който овладява значителна част от северозападна Гърция е особено показателно. Същевременно нашето виждане за вплитането на България в международната политика в контекста на изграждането на „Свещената лига“, означава, че цар Иван Александър се стреми да разчупи традиционните отношения с балканските съседи и използва конкретната политическа ситуация, за да намери нови дипломатически партньори. Но българския цар в никакъв случай не е двигател на събитията. Той само следва техния ход и се съобразява със стечението на обстоятелства, диктувано от по-важните фактори на Балканите и в Егейския басейн. В този ред на мисли внимание заслужават и първите сблъсъци на българите с айдынските турци. По техен адрес търновският владетел подхожда с последователна предпазливост, плод, както на трезва преценка за собствения боен потенциал, така и на очакването, че пришълците представляват временен фактор на Балканите. Следователно на дадения етап външната политика на цар Иван Александър може да се характеризира като прагматична и във висша степен предпазлива. Все пак с цената на малко ресурс той успява да осъществи последното по-значимо териториално разширение на България през средновековната епоха. Успех, който обаче е предопределен не толкова от неговата активност, колкото от кризата във Византия и действията на „Свещената лига“, създадена по волята на папството.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1990:** Д. Ангелов. Българо-византийските отношения при царуването на Иван Александър. Втори период (1341–1347). – В: Д. Ангелов. Из средновековното ни минало. София, 1990.
- Андреев 1993:** Й. Андреев. България през втората четвърт на XIV век. София, 1993.
- Божилов 1985:** Ив. Божилов. Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985.

- Божилов, Гюзелев 1999:** Ив. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. София, 1999.
- Гюзелев 2009:** В. Гюзелев. Папството и българите през Средновековието. Пловдив, 2009.
- Гюзелев 2014:** В. Гюзелев. Избрани произведения в пет тома. Т. 5. Средновековна поезия от и за българите. София, 2014.
- Йончев 1956:** Л. Йончев. Българо-византийски отношения около средата на XIV век (1331–1344). – Исторически преглед, 3, 1956, 63–74.
- Йончев 1985:** Л. Йончев. Политически взаимоотношения между България, Сърбия и Византия през XIV век (1341–1364). – Известия на института за история, т. 28, 1985, 149–183.
- Жуков 1988:** А.К. Жуков. Эгейские эмираты в XIV–XV вв. Москва, 1988.
- Матанов 1989:** Хр. Матанов. Кръстоносната идея в първия етап на османското нашествие (1332–1401). – Балканистика, Т. 3. София, 1989.
- Матанов 2002:** Хр. Матанов. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, 2002.
- Матанов 2004:** Хр. Матанов. Балкански хоризонти. История, общества, личности. Т. 1. София, 2004.
- Матанов 2016:** Хр. Матанов. Залезът на средновековна България. София, 2016.
- Овчаров 2017:** Н. Овчаров. Цар Иван Александър Асен. Миротворецът. София–Велико Търново, 2017.
- Острогорски 1998:** Г. Острогорски. История на византийската държава. София, 1998.
- Павлов, Тютюнджиев 1995:** Пл. Павлов, Ив. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV век). Велико Търново, 1995.
- Павлов 2008:** Пл. Павлов. България до Бяло море в средата на XIV век? – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, Т. XXIII, 2008, 169–176.
- Радић 1993:** Р. Радић. Време Јована V Палеолога (1332–1391). Београд, 1993.
- Станков 2011:** В. Станков. Средновековният град Цепина през XII–XIV век. Приносът на нумизматиката и сфрагистиката. Пловдив, 2011.
- Тютюнджиев 2017:** Ив. Тютюнджиев. История на българския народ XV–XVII век. Велико Търново, 2017.
- Cantacuzenus:** Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, cura L. Shopeni. Bonnae, 1828–1832.
- Gregoras:** Nicephori Gregorae. Byzantina historia, II, ed. I. Bekker. Bonnae, 1830.
- Inalcik 1993:** Н. Inalcik. The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium, and the Crusades. – In: Inalcik, Н. The Middle East & the Balkans Under the Ottoman Empire: Essay on Economy and Society. Indiana University Turkish Studies Department, 1993, 309–341.

- Lemerle 1957:** P. Lemerle. L'Émirate d'Aydin, Byzance et l'Occident, Recherche sur "La Geste d'Umur Pacha". Paris, 1957 (Bibliothèque byzantine, Études, 2).
- Nicol 1996:** D. M. Nicol. The Reluctant Emperor. A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295–1383. Cambridge University Press, 1996.
- Pirivatrić 2010:** S. Pirivatrić. Partitio Romaniae and Partitio Imperii. Stefan Dušan and Ivan Alexander in the Byzantine Civil War of 1341–1354. – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, Т. 95 (14), 2010, 89–99.
- Setton 1976:** K. M. Setton. The Papacy and the Levant (1204–1571). Vol. 1. The Thirteenth and Fourteenth Centuries. Philadelphia, 1976.